

پند نامه عطار

تصوف یا عرفان در نزد مسلمین عبارت است از طریقه مخلوطی از فلسفه و مذهب که به عقیده پیروان آن راه وصول و به حق منحصر بدان است و این وصول به کمال و حق متوقف است بر سیر و تفکر و مشاهداتی که منتهی به وجد و حال و ذوق می شود و به نحو اسرار آمیزی انسان را به خدا متصل می سازد. پیروان این طریقه به صوفی و عارف و اهل کشف معروفند و خود را (اهل-حق) می نامند.

در باب منشأ تصوف از دیرباز اختلاف آراء وجود داشته است. عده ای آنرا متأثر از افکار بودائی و یا هندی می دانند. جماعتی بر آنند که تصوف ناشی از افکار فلسفی است، مخصوصاً فلسفه نوافلاطونی، و دلیلی که اقامه می کنند این است که بین فلسفه اشراق و تصوف شباهتهای بسیاری است. بعضی نیز احتمال داده اند که تصوف خود به خود و مستقلاً در ممالک اسلامی پیدا شده است. و در این باره آراء مختلف دیگری نیز نقل شده است. ولی خود صوفیه به هیچ وجه تاب شنیدن این آراء و فرضیه ها را ندارند و معتقدند که تصوف عبارت است از عصاره و باطن قرآن و احادیث پیغمبرگرمی اسلام (ص) و نتیجه کشف و شهود (اولیاء الله) است که از راه تزکیه نفس و تصفیه باطن مستحق (مواهب) الهی شده و مورد (خواطر ربانی و سلکی) گشته اند. صوفیان پخته و وارسته معتقدند که هر یکی از مذاهب و مسالک دارای جزئی از حقیقت است و لو آن حقیقت به مقدار بسیار کمی باشد. به علاوه صوفیه ایران کلاً با فلسفه میانه خوبی نداشته و پای استدلال و عقل را چوبین شمرده اند. یکی از عرفای نامبردار ایران و عالم اسلام (عطار - نیشابوری) است. شیخ فریدالدین ابوحامد محمد بن ابوبکر معروف به عطار نیشابوری شاعر و عارف نام آور ایران در قرن ششم و آغاز قرن هفتم هجری است. ولادتش به سال ۵۳۷ یا به تویلی ۵۱۲ هجری در کدکن از اعمال نیشابور اتفاق افتاده است. عطار در آغاز حیات و گویا تا مدتی از دوره تحقیق در مقامات عرفانی، شغل عطاری (داروفروشی) خود را حفظ کرده و در داروخانه سرگرم طبابت بوده است؛ چنانکه خود در (مصیبت نامه) گفته است:

به داروخانه پانصد شخص بودم که در هر روز بضم می نمودند

مسئلاً انقلاب حال عطار در همان اوان که از راه پزشکی و داروفروشی به خدمت خلق سرگرم بود، دست داده است. جایی، یعنی قدیمترین کسی از متصوفه که به زندگی عطار اشاره کرده،

او را از مریدان شیخ مجدالدین بغدادی معروف به خوارزمی از تربیت یافتگان شیخ نجم‌الدین کبری شمرده است. عطار مردی پرکار و فعال بوده و در طی عمر پربار خود آثار بسیار ارزنده‌ای تألیف و تصنیف کرده است. از میان مهمترین آثار وی کتابهای ذیل را می‌توان نام برد:

منطق الطیر که منظومه‌ی است رمزی بالغ بر ۶۰۰ بیت .

مصیبت‌نامه (نزدیک هفت هزار بیت)

الهی‌نامه (حدود ۶۷۰ بیت)

مختارنامه (مجموعه رباعیات عطار)

اسرارنامه (۳۱۰۰ بیت)

خسرونامه (شامل نزدیک هشت هزار بیت)

دیوان غزلیات و تصاید

پندنامه (۸۵۰ بیت)

درباره آثار عطار تذکره‌نویسان سخنان سبالغه‌آمیز و بیرون از تحقیق گفته‌اند. رضاقلیخان هدایت ۱۹۰ جلد، قاضی نورالله شوشتری ۱۱۴ و دولت‌شاه سمرقندی . کتاب بدون نسبت داده است. شک نیست که شیخ عطار شعر بسیار گفته و بدین جهت خود را پرگویی و بسیارگویی خوانده است:

از ازل چون عشق باجان خوی کرد شور عشقم این چنین پرگویی کرد
(مصیبت‌نامه، ص ۳۷۱)

آنچه زاده طبع و ریخته خامه شعرکار اوست از ده کتاب نمی‌گذرد .
عطار نه اثر منظوم از خود برمی‌شمارد :

مصیبت نامه زاد رهروانست	الهی نامه گنج خسروانست
جهان معرفت اسرارنامه است	بهشت اهل دل مختارنامه است
مقامات طیور سا چنانست	که مرغ عشق را معراج جانست
چو خسرونامه را طرزی عجیب است	ز طرف او که و مه با نصیب است...

از جواهر نامه و شرح‌القلب هنوز نشانی پدید نیست و بنابراین تنها هشت اثر منظوم و منثور از شیخ باقی مانده است و بقیه کتب که بدو نسبت می‌دهند یا بطور قطع از او نیست مانند مظهر-العجایب، لسان‌الغیب، جواهرالذات، اشترنامه، مفتاح‌الفتوح، بی‌سرنامه، حیدری نامه و از این قبیل منظومه‌های بی‌سرته... و یا آنکه در معرض شک است مانند پندنامه که در صحت انتساب آن به عطار جای تردید و تأمل است. به هر حال پندنامه منسوب به عطار منظومه‌ای اخلاقی و دارای

۸۵۰ بیت است. پندنامه با این بیت آغاز می‌شود:

حمد بی حد سر خدای پاک را آنکه ایمان داد سستی خاک را

و در بعضی نسخه‌های خطی بیت اول آن این است:

ابتدا کردم به نام کردگار خالق خلق از صفار و از کبار

این کتاب را به عربی و ترکی و هندی هم ترجمه کرده‌اند. ترجمه عربی آن از احمد راشد خلوتی نصری انصاری است که در ۱۲۵۵ قمری آنرا به پایان رسانده و در ۱۲۸۹ در مصر چاپ شده است و در آن چاپ، متن فارسی نیز هست. به زبان ترکی چهار بار ترجمه شده است: یکی ترجمه امری ادرنوی (متوفی: ۹۸۸ قمری) که آنرا در ۱۵ محرم ۹۶۹ تمام کرده و بیت اول آن این است:

ابتدا کردم به نام آن کریم سبدع کمونین ، سلطان قدیم

و ترجمه ترکی آن بدین بیت آغاز می‌شود:

حمد بی حد اول خدای عالمه نور ایمان و یردی خاک آدمه

ترجمه دیگر از مقالی شاعر است که آنرا برای بایزید بن سلیمان از سلاطین آل عثمان ساخته است. ترجمه دیگر (تحفه شاهی) نام دارد از شاهی شاعر.

ترجمه چهارم که با شرحی به ترکی توأم است و به نام سعادت‌نامه از مصطفی متخلص به شمی (متوفی: حدود ۱۰۰۹ قمری) است (وی از مستوفه بوده و شروعی بر کتابهای فارسی از قبیل: گلستان و بوستان سعدی، مخزن الاسرار نظامی، منطق الطیر عطار، سنوی مولانا، دیوان حافظ و بهارستان جامی نوشته است). و نیز حافظ محمد سراد شرحی بر پندنامه نوشته است که به نام (ماء خضر) در استانبول در ۱۲۵۲ قمری چاپ شده است. همچنین شرح شیخ اسماعیل حتی در سال ۱۲۵۰ قمری در استانبول به چاپ رسیده است.

پندنامه را (فایض) نام به زبان هندی ترجمه کرده است.

به هر حال پندنامه از آن عطار یا هر شاعر دیگری که باشد از دیر باز مورد توجه شاعران و شارحان و محققان بوده است و مانند گلستان سعدی در مکتب‌خانه‌ها و مدارس تدریس می‌شده است. هم‌اکنون نیز این کتاب در برخی از کشورها و از جمله در دانشکده‌های ادبیات و الهیات ترکیه تدریس می‌شود. به همین دلیل بارها آنرا ترجمه کرده و بر آن شرح‌ها نوشته‌اند. این کتاب مانند کتب علمی و ادبی و اخلاقی قدما با حمد خدا و نعت پیغمبر اکرم (ص) آغاز می‌شود و مباحثی از قبیل: نکوهش نفس اماره، فواید خاموشی، اخلاق حمیده، اسباب عافیت، فواید صبر، بیان دانش، صحبت ناجنس، صفت شکر، حق والدین، مذمت دروغ‌گویی، بی‌وفائی جهان، صفت صدق و امانت و سخاوت، احترام از خشم، اکرام مهمان، قناعت، قنوت

وجوانمردی را شامل می‌شود. در پندنامه تلمیحات مذهبی و اشارات تاریخی فراوان وجود دارد از آن جمله: طوفان نوح، سرگذشت قوم عاد، داود و سلیمان و ایوب و عیسی و یونس پیغامبر. بسیاری از آیات قرآن و احادیث نیز در آن تحلیل شده است، مانند این آیات:

هر که خشم خود فرو خورد ای جوان باشد او از رستگاران جهان (ص ۵)

که اشاره است به آیه قرآن: (والكاظمين الغیظ والعافین عن الناس) (بخشی از آیه ۳۴، سوره آل عمران)

حاجت خود را معجز از زشت رو آنکه دارد روی خوب از وی بجو (۴)

که اشاره است به حدیث: (اطلبوا الخیر عند حسان الوجوه)

همچنین از اصطلاحات عرفان و تصوف در آن بسیار سخن رفته است، از قبیل: توکل، مجاهده نفس، پشمینه، ذکر، شکر و غیره. مانند:

خرقه پشمینه را بر دوش کن شربتی از نامرادی نوش کن (۱۰)

بر توکل گر بود فیروزیت حق دهد مانند مرغان روزیت (۱۴)

ذکر را اخلاص می‌باید نخست ذکر بی‌اخلاص کی باشد درست (۱۹)

در این کتاب بیش از هر چیز به اخلاق حسنه و دوری از اخلاق و اعمال ذمیه توصیه شده است. مانند دوری از غیبت و دروغ‌گویی و حسد و ریا و حب دنیا و حرص و اسراف و کاهلی و بخل و خوی بد و کبر و غرور و خیانت و امثال اینگونه اخلاق زشت و ناپسند، و اقبال و توجه به اخلاق حسنه؛ از قبیل: بردباری، قناعت، تواضع، مهمان‌نوازی، عفو کردن، احترام به اهل علم، خوی نیک و مانند اینها:

جز حدیث راست با مردم مگوی تا نگردد آب رویت آب جوی

از خلاف و از خیانت باش دور تا بود پیوسته بر روی تونور (ص ۲۷)

*

آنکه کذاب است و می‌گوید دروغ نیست او را در وفاداری فروغ (۳۱)

*

اهل دنیا را به معنی مرده‌دان تا نباشی همنشین مردگان (۴۱)

*

تا توانی حاجت مسکین برآر تا برآرد حاجت را کردگار (۴۱)

*

در سخا کوش ای برادر در سخا تا بیایی از پس شدت رخا

باش پیوسته جوانمرد ای اخی زانکه نبود دوزخی هرگز سخی (۴۲)

- برخی از مضامین پندنامه در آثار شاعران دیگر نیز مشاهده می‌شود. چنانکه مضمون خطر قرب
مجالست پادشاهان در شعر حکیم نظامی گنجوی نیز آمده است:
- پادشاه آتشی است کز نورش ایمن آن شد که دید ازدورش
(هفت پیکر نظامی)
- قرب سلطان آتش سوزان بود بابدان الفت هلاک‌جان بود
(پندنامه عطار ص ۸)
- زال دنیا چون عروس آراستست هردوروزی شوی دیگر خواستست
(پندنامه ص ۹)
- دل درین پیرزن عشوه‌گر دهر میند کاین عروسی است که در عقد بسی دامادست
(دیوان خواجوی کرمانی چاپ آقای سهیلی
خوانساری، ص ۳۸۰)
- موجودرستی عهد از جهان سست‌نهاد که این عجز عروس هزار دامادست
(دیوان حافظ، چاپ تزوینی و دکتر غنی ص ۲۷)
- چون حدیثی رفت ناگه بر زبان یا که تیری جست بیرون از کمان
باز چون آری حدیث‌گفته را کس نگرداند قضای رفته را
(پندنامه، ص ۲۳)
- رفتنی رفت و آن قضا بشتافت تیر بگذشته چون توان دریافت
(سنائی، به نقل از امثال و حکم
دهخدا ص ۵۶۹)
- گهگاه کرد بازی با الفاظ و صنایع لفظی و معنوی می‌کردند.
در صنعت جناس:
- خواب و خور جز پیشه انعام نیست خفته‌گان را بهره زین انعام نیست (ص ۱۰)
- در صنعت تلمیح:
- گرچو کیخسرو بمانی پایدار آخرت باید شدن در بطن غار (ص ۱۱)
- از لحاظ قواعد سبکی و دستوری زبان فارسی ویژگیهای کاربردهای پیشینیان کاملاً در این کتاب
مشهود است:
- ۱- آوردن لفظ (مر) به جهت تأکید با مفعول (صربح و بواسطه):
مرترا آنکس که فردا جان دهد غم مخور آخر ترا یک‌نمان دهد (ص ۱۴)
- ۲- آوردن کاف تصغیر در معنی تحقیر:
مرترا از دادن جان چاره نیست رهزنت جز نفسک اماره نیست (ص ۹)

- ۳- آوردن (می) برسر(باء تأکید) به جهت تأکید بیشتر:
- نیست حاصل رنج دنیا بردنت عاقبت چون می باید مردنت (۹)
- ۴- استعمال فعل به صورت وجه مصدری :
- ذکر چشم از خوف حق بگریستن باز در آلاه او نگریستن (ص ۱۹)
- ۵- تکرار کلمه به جهت تأکید:
- در سخا کوش ای برادر در سخا تایبایی از بس شدت رخا (ص ۴۲)
- از آنجا که (پندنامه منسوب به عطار) از قدیم همانند گلستان سعدی در مدارس تدریس می شده است نسخه های متعدد خطی از آن در کتابخانه های ایران و جهان وجود دارد. همچنین این کتاب بارها در ایران و مالک دیگر به چاپ رسیده است که معروفترین آنها عبارتند از چاپهای هند، ۱۲۸۶ قمری
- قاهره، ۱۳۰۴ قمری، وزیری، ۵۴ صفحه
- لندن، ۱۸۰۹ میلادی، رقمی، ۱۱۰ ص
- استکهلم، ۱۹۲۹ م، رقمی، ۱۲۸ ص
- پاریس، ۱۸۱۹ م، رقمی، ۱۳۴ + ۳۲۰ ص
- دهلی، ۱۲۶۸ ق، سنگی، وزیری، ۱۶ ص
- اسلامبول، ۱۲۸۰ ق (به زبان ترکی و در هاشم آن متن فارسی)
- لکنهو، نول کشور، سنگی، ضمن مجموعه مثنویات
- تهران، ۱۳۴۴ شمسی، سربی، رقمی، کتابفروشی ایرانمهر، ۲۴ ص
- تهران، ۱۳۴۷ ش، سربی، چاپ پنجم، شمس، ۲۴ + ۱۳۳ ص
- تهران، به تصحیح بارون سیلوستر دسائی، کتابخانه شمس، افسس
- استانبول، ۱۲۵۰ ق، شرح پند عطار به قلم شیخ اسمعیل حقی .
- بولاق (مصر) ۱۲۵۱ ق و ۱۲۵۳
- کانپور، ۱۲۸۴، در مجموعه ای به نام «پنج گنج»

فهرست منابع و ماخذ :

- ۱- شرح احوال و نقد آثار عطار، تألیف بدیع الزمان فروزانفر، انجمن آثار ملی
- ۲- جستجو در احوال و آثار عطار، تألیف سعید نفیسی، اقبال ۱۳۲۰
- ۳- بحثی در تصوف، تألیف دکتر غنی، از انتشارات مجله پنما
- ۴- تاریخ تصوف، تألیف دکتر غنی، انتشارات زوار
- ۵- پند عطار، طبع بولاق مصر، سال ۱۲۵۱ قمری